

PRZEKONANIA MŁODZIEŻY SZKOLNEJ I AKADEMICKIEJ NA TEMAT FUNKCJONOWANIA OSÓB Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIAMI

BELIEFS OF SCHOOL AND UNIVERSITY YOUTH ABOUT FUNCTIONING OF PEOPLE WITH DISABILITIES

Patrycja Zielińska

ORCID: 0000-0003-2617-0668

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej*

e-mail: patrycja.zielinska@mail.umcs.pl

Abstract: The aim of the organization, beliefs, convictions, school organization, youth about the person who is inactive in the context of the organization. Efforts were also made to capture the currency in the assessment of problems between school and university youth. A total of 1084 respondents took part in the points. A deliberate and random selection of people from the following Swedish regions was used: Opole, Silesia, Podlasie, Dolnośląskie, Lublin, Świętokrzyskie, Mazowieckie, Małopolskie, Podkarpackie. On the basis of the analysis, it can be done that there is something to do, there is no transition to tolerance, acceptance and resourcefulness towards people.

Keywords: key beliefs, school youth, students, disability, people with disabilities, social functioning.

Author's affiliations: Maria Curie-Skłodowska University, Faculty of Pedagogy and Psychology

Abstrakt: Celem prezentowanego artykułu jest diagnoza przekonań młodzieży szkolnej i akademickiej na temat funkcjonowania osób z niepełnosprawnościami. Dążono także do rozpoznania różnic w tym zakresie między młodzieżą szkolną i akademicką. W badaniu wzięło udział łącznie 1084 ankietowanych. Zastosowano celowo-losowy dobór osób z następujących województw: opolskiego, śląskiego, podlaskiego, dolnośląskiego, lubelskiego, świętokrzyskiego, mazowieckiego, małopolskiego, podkarpackiego. Na podstawie przeprowadzonych analiz można stwierdzić, że badani wykazali trudność w jednoznacznym określeniu swoich przekonań. Respondenci posiadali opinię w kwestii konieczności pokonywania barier i trudności przez osoby niepełnosprawne oraz w aspekcie tolerancji wobec osób niepełnosprawnych i ich akceptacji w środowisku lokalnym. Ponadto istnieją różnice w tym zakresie pomiędzy młodzieżą szkolną a akademicką.

Słowa kluczowe: przekonania, młodzież szkolna, studenci, niepełnosprawność, osoby z niepełnosprawnościami, funkcjonowanie społeczne.

WPROWADZENIE

Ostatnie kilka lat w polskiej polityce charakteryzuje się intensyfikacją działań na rzecz osób z niepełnosprawnościami. Wystarczy wspomnieć o programie kompleksowego wsparcia dla rodzin „Za życiem”, rządowym programie „Dostępność Plus” czy „Solidarnościowym Funduszu Wsparcia Osób Niepełnosprawnych”. Wzrost znaczenia problematyki niepełnosprawności, a tym samym działań publicznych w tym obszarze, dotyczy wielu krajów, w tym także Polski. Ma ona charakter uniwersalny i wynika głównie z ewolucji determinantów, czyli czynników społeczno-kulturowych, historycznych, geograficznych czy choćby poziomu wiedzy społeczeństwa i dominujących w nim wartości (Giełda, Raszevska-Skałeczka, 2015, s.17).

Jakość życia osób z niepełnosprawnością w dużej mierze kształtuje politykę społeczną oraz sposób działania instytucjonalnego systemu różnorodnych form wsparcia. Współcześnie propaguje się postulat inteligentnej polityki społecznej, na którą składają się zarządzanie strategiczne, programowanie i planowanie finansowe działań, profesjonalizacja służb społecznych, operacjonalizacja działań w formie zdwyersyfikowanych mikropolityk, odpowia-

dających zróżnicowanym potrzebom, jak również rzetelna ewaluacja poczynionych działań (Gąciarz, 2014a, s. 8). Nadrzędnym celem owego modelu staje się włączenie osób niepełnosprawnych do życia społecznego jako pracowników, konsumentów, odbiorców, ale i twórców życia kulturalnego czy członków lokalnych środowisk. Takie rozumienie polityki powinno odzwierciedlać złożony charakter niepełnosprawności, a tym samym przewidywać wsparcie wielowymiarowe, elastyczne, dostosowane do złożoności i dynamiki zjawiska. Uzyskanie pożądaných rezultatów na podstawie wyżej określonych tez, skłania badaczy do analizowania wcześniej nierozpatrywanych dyscyplin naukowych, a wśród nich do zagadnień nad układami zamkniętymi, sztucznej inteligencji czy też metodyki myślenia projektowego (*design thinking*). Wysuwane na ich bazie wnioski powinny wywoływać zmiany także w systemach instytucjonalnych. Podkreśla się rolę nie tylko uznania złożonego, wieloaspektowego charakteru niepełnosprawności, ale także uwrażliwienia na najmniejsze zmiany i zjawiska charakteryzujące lokalne społeczności, tak aby je wychwycić, rozwijając bądź im przeciwdziałając. Ponadto w myśl założeń nowego spojrzenia na politykę, postuluje się odejście od przeregulowania oraz wdrażania

* Wydział Pedagogiki i Psychologii, ul. Prezydenta Gabriela Narutowicza 12, 20-400 Lublin, tel. 81 537-63-01

rozwiązań według reguły *one size fits all*, ku decentralizacji posiadającej wyłącznie ogólne ramy działania, a tym samym umożliwiające tworzenie innowacyjnych mikrorozwiązań o charakterze lokalnym. W celu usprawnienia dość skomplikowanego systemu instytucjonalnego zaleca się także tworzenie interfejsów (Gąciarz, Rudnicki, Żuchowska-Skiba, 2015, s. 9), a więc takiej struktury informatycznej, która będzie skutecznie pomagać w sposób możliwie zindywidualizowany, a jednocześnie łączący dane dostępne z innych podzespołów działających na rzecz potrzebujących. Zawsze zbyt mała ilość dostępnych środków finansowych w stosunku do zwiększającej się wciąż skali potrzeb, wymusza szukanie i podejmowanie prób implementowania na grunt społeczny rozwiązań wcześniej utożsamianych głównie z biznesem, pochodzących z teorii zarządzania (Podgórska-Jachnik, 2014, s. 6). Biorąc pod uwagę, iż zmiany o charakterze technologicznym są często bardzo kosztowne, a finansowanie jednego sektora publicznego wywołuje sprzeciw bądź kontrowersje innych, bywa, że względy ekonomiczne silnie kształtują przekonania osób, które są tych zabiegów świadome.

Tematyka niepełnosprawności stanowi obszerne zagadnienie będące przedmiotem zainteresowania różnych dyscyplin naukowych. Osoby z niepełnosprawnościami są zagrożone marginalizacją i wykluczeniem społecznym z uwagi na ograniczenia samodzielnego zaspokajania własnych potrzeb oraz możliwości wypełniania dostępnych ról społecznych. Tym samym wspieranie osób niepełnosprawnych stało się jednym z kluczowych zadań pracy socjalnej. Wśród problematycznych zagadnień z tego zakresu Dorota Podgórska-Jachnik (2014, s. 13–14) podkreśla konieczność: „1. penetracji obszaru pracy socjalnej pod kątem wskazania zasobów umożliwiających włączenie społeczne oraz zmianę w systemie społecznym; 2. identyfikacji problemów wspólnych dla wszystkich beneficjentów pomocy społecznej i specyficznych dla osób z niepełnosprawnością; 3. analizy potencjalnych potrzeb, wymagających pomocy socjalnej; 4. analizy metod, form oraz narzędzi stosowanych w pracy socjalnej pod kątem ich praktycznego wykorzystania w pracy z osobami z niepełnosprawnością”. W kontekście szerszych analiz społecznych istotny wydaje się także monitoring zachodzących procesów, które powinny cechować oderwanie oraz przełamywanie schematów i stereotypów zarówno w myśleniu, ale przede wszystkim w działaniu na rzecz osób niepełnosprawnych. Według Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2011 r. w Polsce ponad 12% populacji to osoby niepełnosprawne, co i tak nie odzwierciedla całkowicie skali zjawiska (Narodowy Spis Powszechny, 2011). Na podstawie danych rocznych Badań Aktywności Ekonomicznej Ludności GUS w 2020 r. było ponad 3 mln osób niepełnosprawnych (Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Osób Niepełnosprawnych, Raport BAEL GUS, 2020).

Światowa Organizacja Zdrowia ujmuje niepełnosprawność w trzech zasadniczych zakresach: 1.

niesprawności, 2. niepełnosprawności oraz ograniczenia w spełnianiu ról społecznych. Niesprawność (*impariment*) oznacza utratę sprawności lub nieprawidłowość w budowie czy funkcjonowaniu organizmu pod względem psychologicznym, psychofizycznym lub anatomicznym. Niepełnosprawność (*disability*) rozumiana jest jako każde ograniczenie lub niemożność prowadzenia aktywnego życia w sposób bądź w zakresie uznawanym za typowy dla jednostki. Natomiast ograniczenia w pełnieniu ról społecznych (*restrictions*) określane są w kategorii przeszkód wynikających z niesprawności lub niepełnosprawności, zawężające lub uniemożliwiające pełną realizację roli społecznej właściwej dla wieku, płci i zgodnej z uwarunkowaniami społeczno-kulturowymi (zob. Piątek, 2015, s. 91).

W ujęciu modelu społecznego, niepełnosprawność dotyczy przeszkód oraz barier doświadczanych przez osoby, które są nią dotknięte. Zgodnie z tezą, iż „to nie osoba niepełnosprawna ma być przedmiotem zmian i dostosowań, to warunki, w jakich żyje, muszą być modyfikowane i dopasowywane do ich wymogów, tak aby mogły one żyć w sposób uznawany za normalny, godny i pożądany w danym społeczeństwie” (Gąciarz, 2014a, s. 19). Tym samym model społeczny „przenosi punkt ciężkości na zagadnienie dyskryminacji osób niepełnosprawnych, na powstawanie i utrwalanie się nierówności społecznych, które powodują, że są one wykluczane z życia społecznego. Przyczynami zachodzenia tego procesu są zasady organizacji społeczeństwa” (Gąciarz, 2014b, s. 25). Upowszechnienie tego modelu wpłynęło na sposób definiowania osób niepełnosprawnych, w tym sensie, iż częściej stosuje się określenia typu *osoba z niepełnosprawnością* lub *osoba z niepełnosprawnościami*, co daje możliwość oddzielenia sfery występowania deficytu od pozostałych obszarów realizowanych bezproblemowo. Jako iż w niniejszej publikacji problematyka akcentuje przekonania młodzieży na temat funkcjonowania osób z niepełnosprawnościami w sensie ogólnym, bez rozróżniania poszczególnych rodzajów dysfunkcji i ich znaczenia, zwroty te będą współwystępować zamiennie.

Przekonania stanowią odzwierciedlenie zarówno w sposobie myślenia o różnych sprawach, jak i w postawach, które w konsekwencji powodują, iż stają się one siłą sprawczą ludzkich zachowań. Zgodnie z definicją stanowią one „utrwalony stosunek do jakiegoś zagadnienia, który jest oparty na przeświadczeniu o prawdziwości lub słuszności ‘czegoś’, wyrobiony pogląd na coś bądź skryształizowaną opinię o czymś; [jest to] stosunek (emocjonalny) do ‘czegoś’, przeświadczenie, pogląd, sąd, mniemanie, stanowisko itd.” (Smuk, 2018, s. 30). Niewłaściwe przekonania utrudniają bądź też uniemożliwiają wysuwanie konstruktywnych, pozbawionych stereotypów wniosków (zob. Smuk, 2018). Z perspektywy konstruktywizmu społecznego i teorii symbolicznego interakcjonizmu „ludzkie działania są oparte na społecznych znaczeniach, takich jak: intencje, motywy, przekonania, zasady i wartości”

(Hammersley i Atkinson, 2000, s. 17). W odniesieniu do problematyki niepełnosprawności można stwierdzić, iż jej istota tkwi w dominujących postawach społecznych osób zdrowych, które charakteryzują się odrzuceniem, niechęcią, a nawet wrogością. Przyczynę takiego stanu rzeczy upatruje się w stanie umysłu większości społeczeństwa, który utrwała się w przekazach kultury oraz sankcjonuje przekonania aksjologicznymi. Tym samym separacja czy izolacja osób niepełnosprawnych od pełnego udziału w życiu społecznym jest mechanizmem powstałym na bazie subiektywnych (indywidualnych i zbiorowych) przekonań większości społeczeństwa (zob. Gąciarz, 2014b). Dystans między normalnością a niepełnosprawnością, standardy selekcjonowania nienormalności czy też gorszości pod względem wyglądu lub funkcjonowania stanowią czynnik wykluczający osoby niepełnosprawne na równi z barierami ograniczającymi aktywności o charakterze strukturalnym i fizycznym (Barnes i Mecer, 2008, s. 40–41).

W niniejszej publikacji przyjęto przytoczone rozumienie przekonań za Maciejem Smukiem uznającym je za „utrwalony stosunek do jakiegoś zagadnienia, który jest oparty na przeświadczeniu o prawdziwości lub słuszności czegoś” (Smuk, 2018, s. 30), a zatem w prezentowanych badaniach przekonania należy rozumieć jako opinie i poglądy młodzieży szkolnej i akademickiej na temat wybranych czynników funkcjonowania osób z niepełnosprawnościami. Uwzględniono następujące elementy funkcjonowania osób z niepełnosprawnościami: pokonywanie codziennych barier i trudności; konieczność pomocy osób pełnosprawnych; zagrożenie ubóstwem; tolerancja; akceptacja w środowisku lokalnym; izolacja własna bądź innych osób; posiadanie znajomych i przyjaciół oraz zaradność życiowa. Wybrane elementy warunków życia osób z niepełnosprawnością stają się uzasadnione we współczesnych działaniach eksponujących model społeczny, a dążący do integracji społecznej i wspierania rozwoju. Pomimo, iż wybór przedmiotu badań, określającego go jako przekonania młodzieży na temat funkcjonowania osób z niepełnosprawnościami był świadomy, interesujące, a zaraz konieczne wydaje się pogłębienie analiz o zagadnienie dotyczące postaw wobec osób z niepełnosprawnościami. Bowiem jak wskazuje Mirosława Marody (1976, s. 19), przekonania, obok wiedzy, wchodzi w skład komponentu poznawczego postaw. Przyjęty temat jest istotny z uwagi na konieczność przeciwdziałania negatywnym postawom w wymiarze poznawczym. Przekonania należy kształtować bądź korygować, aby nie dochodziło do powielania stereotypowego myślenia.

ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE BADAŃ WŁASNYCH

Materiał badawczy niniejszego opracowania stanowi dotąd niepublikowaną część projektu badawczego zrealizowanego pod patronatem Komitetu Badań Pedagogicznych Polskiej Akademii Nauk, którego temat brzmiał *Młodzież wobec współczesnych*

zagrożeń w życiu społecznym. Badania zrealizowano w paradygmacie badań ilościowych, wykorzystując metodę sondażu diagnostycznego oraz technikę ankiety pocztowej. Zastosowano kwestionariusz ankiety autorstwa Anny Kanios, Marty Czechowskiej-Bielugi, Anny Weissbrot-Koziarskiej, Renaty Krawczyk oraz Patrycji Zielińskiej (Bera, Kwiatkowski, 2019). Dokonano celowo-losowego doboru próby, uwzględniając podział na aglomeracje o dużej liczebności (powyżej 500 tys., mieszkańców), w tym: Warszawa, Kraków, Wrocław; średniej liczbie mieszkańców (powyżej 200 tys. mieszkańców), tj. Lublin, Białystok, Katowice, Częstochowa oraz małej (poniżej 200 tys. mieszkańców), czyli: Sosnowiec, Opole, Ostrowiec Świętokrzyski, Nowy Dwór Mazowiecki oraz Komornica koło Warszawy. Z uwagi na złożoność tematyki w badaniach uwzględniono trzy zmienne społeczno-demograficzne, które mogą różnicować przekonania wobec osób niepełnosprawnych: płeć, miejsce zamieszkania oraz poziom edukacji. Wybór zmiennych podyktowany był ogólną koncepcją projektu badawczego, który w sposób przejrzysty ukazywał złożony problem wielu zagadnień społecznych, w tym niepełnosprawności jako jednego z wielu. Niewątpliwie dalsze eksploracje nad zagadnieniem przekonań wymagałyby uwzględnienia także innych zmiennych, w tym np. sytuacji zdrowotnej.

Celem prezentowanych badań jest diagnoza przekonań młodzieży szkolnej i akademickiej na temat funkcjonowania osób z niepełnosprawnościami. Ponadto w badaniach dążono także do rozpoznania różnic w ocenie problematyki między młodzieżą szkolną i akademicką.

Główny problem badawczy sformułowano w postaci pytania: Jakie są przekonania młodzieży na temat funkcjonowania osób z niepełnosprawnościami? Drugi problem wymaga zaś rozstrzygnięcia, czy i jakie występują różnice analizowanych zmiennych między młodzieżą szkolną i akademicką.

Do oceny natężenia wartości poszczególnych zmiennych zastosowano skalę Likerta. Analizując przekonania młodzieży, poszczególnym wariantom odpowiedzi przypisano rangi (wartości punktowe) w skali od 1 do 5, gdzie 1 pkt oznaczał „zdecydowanie prawdziwe”, 2 pkt – „umiarkowanie prawdziwe”, 3 pkt – trudno powiedzieć, 4 pkt – umiarkowanie nieprawdziwe” i 5 pkt – „zdecydowanie nieprawdziwe”. Zaproponowane rangowanie sugeruje, że im niższa średnia tym poszczególnie twierdzenia, są bardziej zgodne z przekonaniem młodzieży.

Obliczeń materiału empirycznego dokonano za pomocą statystycznego pakietu SPSS (Statistical Package for Social Sciences), a w jego ramach posłużono się dwiema technikami statystycznymi. Pierwszą z nich był test istotności różnic t-Studenta dla grup niezależnych, który został wykorzystany w celu poszukiwania podobieństw i różnic w ocenie postrzegania osób z niepełnosprawnościami między młodzieżą szkół średnich i studentami. Natomiast do poszukiwania istotnych statystycznie zależności między przekonaniem na temat wybranych elemen-

tów funkcjonowania społecznego osób z niepełnosprawnością a czynnikami demograficzno-społecznymi wykorzystano test statystyczny χ^2 Pearsona. Ponadto oparto się na podstawowych statystykach opisowych i częstościach.

WYNIKI BADAŃ

W badaniu wzięły udział łącznie 1084 osoby, w tym 588 uczniów ze szkół średnich oraz 496 studentów różnych kierunków studiów, według doboru celowo-losowego. Największy odsetek młodzieży (40,7%) stanowili studenci uniwersytetu, natomiast nieliczne osoby reprezentowały politechniki, akademie bądź wyższe szkoły zawodowe. Wśród młodzieży szkół średnich co czwarty uczeń (38,9%) kształcił się w liceum ogólnokształcącym, zaś 15,3% stanowili uczniowie technikum (wykres 1).

Respondenci byli zróżnicowani pod względem płci oraz miejsca pochodzenia. Większość badanych stanowiły kobiety (72%), mężczyźni to niepełna jedna trzecia ogółu grupy (28%).

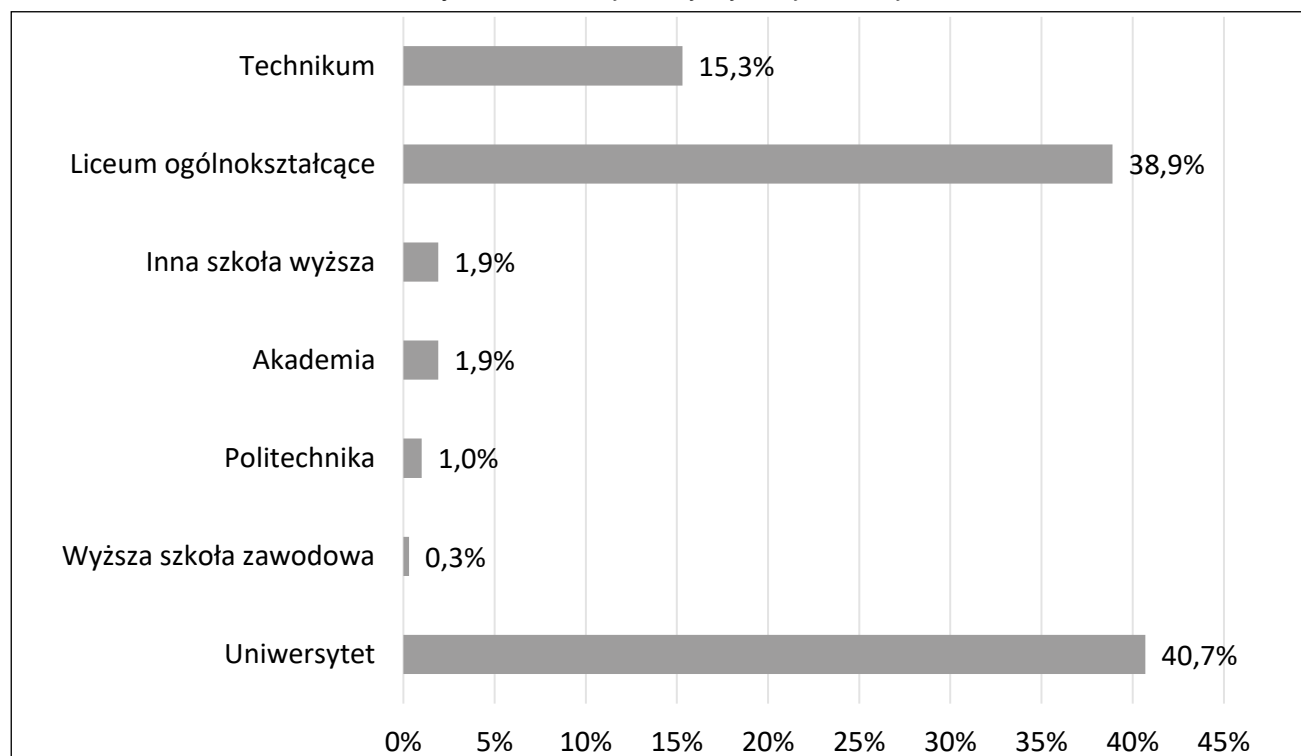
Uwzględniając miejsce zamieszkania, to niepełna 40% badanej młodzieży (38,9%) mieszkała na wsi, 1/3 z nich (31,1%) pochodziła z dużych miast, zaś pozostali młodzi ludzie byli mieszkańcami miast (13,3%) i średnich miasteczek (16,7%).

Osoby z niepełnosprawnościami z uwagi na swoje ograniczenia: ruchowe, intelektualne czy sensoryczne, nie są w stanie funkcjonować na całkowicie równych zasadach z osobami pełnosprawnymi. Ograniczenia, z jakimi się borykają, stanowią istotną przeszkodę, niekiedy uniemożliwiającą realizację prostych, codziennych czynności. Na uwadze należy

mieć przede wszystkim bariery architektoniczne, urbanistyczne, komunikacyjne czy choćby technologiczne. Ten aspekt nie mógł być zatem pominięty w analizach postrzegania osób niepełnosprawnych w oczach badanej młodzieży. Jak wykazują wyniki, niemal 3/4 ogółu badanych (74,01%) ma świadomość konieczności zmagania się przez osoby niepełnosprawne z różnego rodzaju przeszkodami (uczniowie – 69,6%; studenci – 79,5%). Prawie 1/5 osób (19,6%) wykazała kontrowersję w jednoznacznym ustosunkowaniu się do stwierdzenia, zaś pozostali (6,3%) są zdania, że inwalidztwo nie przysparza żadnych problemów.

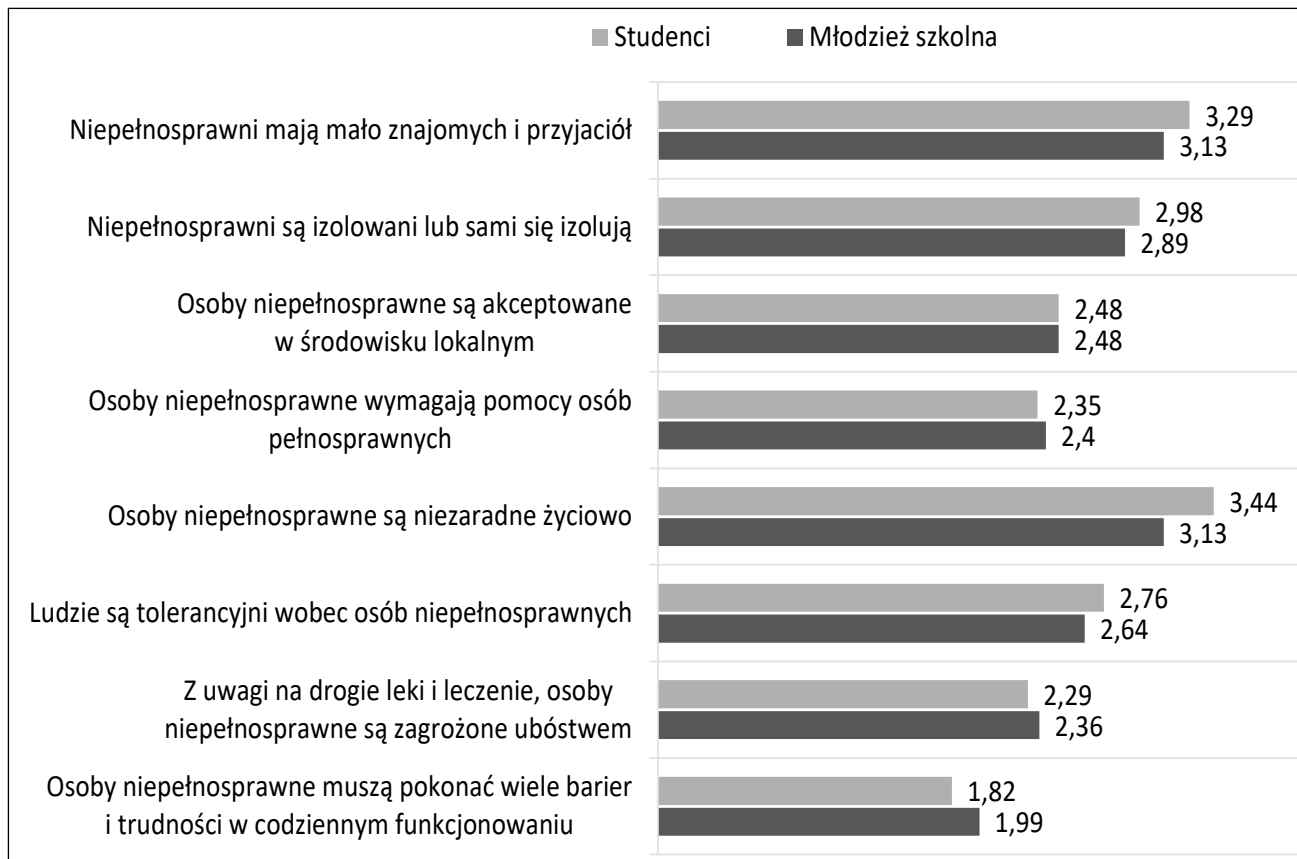
Niepełnosprawność pojmowana w obowiązującej wersji ICF skłania do ukazania osób z niepełnosprawnością jako posiadających pewne niedostatki w zdrowiu (w zakresie struktury oraz funkcji ciała), a tym samym jako nieposiadających pełnego zdrowia (Byra, Boczkowska i Duda, 2016). Chcąc doświadczać życia w sposób możliwie jak najbardziej satysfakcjonujący, wypełnić niezbędne braki i zminimalizować ograniczenia, osoby z niepełnosprawnością mają możliwość korzystania z dobrodziejstw medycyny, w postaci różnorodnych form terapii, leczenia czy rehabilitacji. Warto podkreślić, iż wielokrotnie są to zabiegi wymagające nakładów finansowych, a niezbędne koszty ponoszone są zarówno zbiorowo – przez całe społeczeństwa, ale przede wszystkim indywidualnie, czyli przez same osoby niepełnosprawne oraz ich najbliższe rodziny. Stąd niepełnosprawność określa się w kategorii statusu społeczno-ekonomicznego, jako pozycję danej osoby wobec zasadniczych wymiarów funkcjonowania społeczeństwa oraz jej przynależność społeczną

Wykres 1. Rodzaj szkoły wyższej/średniej

Źródło: opracowanie własne.

Wykres 2. Przekonania młodzieży licealnej i akademickiej na temat funkcjonowania osób niepełnosprawnych w kontekście społecznym (średnie wartości)

Źródło: opracowanie własne.

(Gąciarz, 2014b, s. 25). Niepełnosprawność może stanowić zarówno przyczynę ubóstwa, ale także jego skutek. „Dane brytyjskie pokazują, że z jednej strony, osoby upośledzone pod względem ekonomicznym oraz edukacyjnym doświadczają znacznie większego niż przeciętnie ryzyka związanego z kalectwem, a z drugiej strony, że niepełnosprawność niesie za sobą większe ryzyko ubóstwa. (...) Tę ostatnią tezę potwierdzają oficjalne statystyki. (...) Jednakże najprawdopodobniej dane te zaniżają faktyczny poziom ubóstwa, nie uwzględniając dodatkowych kosztów związanych z inwalidztwem” (Lister, 2007, s. 84). Analizując sytuację osób niepełnosprawnych w Polsce badania wykazały, iż „zachodzi ponadprzeciętne zagrożenie ubóstwem (w porównaniu z osobami pełnosprawnymi) zarówno w kwestii zbyt niskiego dochodu, zagrożenia deprawacją materialną i społeczną, jak i trudnej sytuacji w sferze zatrudnienia” (Bakalarczyk, 2020, s. 29). Zasięg ubóstwa relatywnego gospodarstw domowych, w których co najmniej jedna osoba jest niepełnosprawna przestał się zmniejszać w 2017 r., a ubóstwo skrajne w takich rodzinach wzrosło w 2018 r. i zmniejszyło się w kolejnym roku z 7,8% do 6,5%. Różnica między zasięgiem ubóstwa skrajnego w rodzinach osób niepełnosprawnych oraz pełnosprawnych zmniejszyła się od 2014 r., a trend ten był kontynuowany także w 2019 r. (od 2014 r. różnica zmniejszyła się z 4,3% do 2,8%) (Szarfenberg, 2020). W kontekście zmian

w polityce społecznej skierowanej do osób niepełnosprawnych, jak i powszechnych dyskusji toczonych na tle niedostatecznego zabezpieczenia socjalnego tej kategorii obywateli, w badaniach podjęto dociekania nad przekonaniami młodych osób w aspekcie zubożenia ekonomicznego. O tym, iż niezbędne zabiegi lecznicze czy rehabilitacyjne stanowią zagrożenie ubóstwem osób niepełnosprawnych, przekonana jest ponad połowa ankietowanych (56,3%; uczniowie – 54,8%; studenci – 58,1%). Prawie 1/3 respondentów nie potrafiła zająć stanowiska wobec tego zagadnienia, zaś co dziesiąta osoba (9,9%) jest zdania, że niepełnosprawność nie wpływa na ryzyko zagrożenia ubóstwem.

Podobne tendencje odnotować należy w odniesieniu do tezy sugerującej konieczność niesienia pomocy osobom niepełnosprawnym, na co wskazało 55,7% respondentów (uczniowie – 53,2%; studenci – 58,4%). Co trzeci badany nie ma zdania w tym temacie, natomiast 10,9% ogółu młodzieży nie widzi potrzeby, czy też konieczności pomagania i wsparcia. Jakość życia, szczególnie osób potrzebujących, w tym niepełnosprawnych nie może być rozpatrywana w oderwaniu od polityki społecznej, a uściślając, od sposobu działania instytucji, które ją realizują. Działania instytucjonalne na rzecz osób niepełnosprawnych podejmowane są w oparciu o ustawodawstwo polskie oraz międzynarodowe – począwszy od Traktatu Amsterdamskiego z 1997 r.,

który zobowiązał państwa członkowskie Unii Europejskiej, do przeciwdziałania dyskryminacji osób z niepełnosprawnością. Ideę tę na gruncie Polski realizują organy administracji rządowej samorządowej oraz organizacje pozarządowe. Administracja rządowa zajmuje się m.in. działaniami na rzecz zwiększenia uczestnictwa osób niepełnosprawnych w dostępie do edukacji, kultury, świadczeń zdrowotnych, sportu czy turystyki; poprawą dostępności do nowoczesnego sprzętu ortopedycznego; tworzeniem i udoskonalaniem przepisów techniczno-budowlanych zapewniających dostępność do różnego rodzaju obiektów publicznych i mieszkań. Wśród zadań administracji samorządowej wskazuje się na umacnianie działań na rzecz stworzenia przyjaznego oraz bezpiecznego środowiska czy też przybliżenie usług rehabilitacyjnych do miejsca zamieszkania pacjenta. Organizacje pozarządowe poprzez wykorzystanie instrumentów międzynarodowych, mają za zadanie działać na rzecz aktywnego uczestnictwa osób niepełnosprawnych w społeczeństwie; stymulować rozwój ruchu społecznego i wspierać wszelkie działania na rzecz poprawy jakości życia osób niepełnosprawnych (Florek-Łuszczki, Lachowski, 2013). Nie należy jednak zapominać, iż „im cięższa niepełnosprawność, zwłaszcza gdy różne rodzaje niepełnosprawności występują w sprzężeniu, tym więcej barier każdego rodzaju i ich wzajemne się stymulowanie, tym większe trudności w ich pokonywaniu, tym mniej form wsparcia dla osoby niepełnosprawnej i dla rodziny (bezpośrednich opiekunów), tym silniejsze postawy eliminacyjne i segregacyjne ze strony instytucji” (Mrugalska, 2002, s. 14–18).

Pozytywne postawy względem osób niepełnosprawnych powinny cechować się realną oceną ich możliwości oraz ograniczeń, akceptacją oraz chęcią poznania jednostki (jej zalet, potrzeb, osiągnięć), a nie wyłącznie jej ułomności, intencją współpracy oraz życzliwym klimatem relacji z nią. Zasadniczym elementem zachowań wobec osób niepełnosprawnych wydaje się wspomniana akceptacja osoby bądź osób z różnego rodzaju możliwymi deficytami. Odwołując się do definicji – akceptacja stanowi przyjęcie jakiegoś sądu, opinii lub poglądu, ale także zachowania i postawy, wyrażenie zgody na coś bądź uznanie czegoś (Szewczuk, 1979, s. 12). Akceptacja kryje stosunek wyrażający życzliwe zainteresowanie bez pozytywnego lub negatywnego zaangażowania się w te opinie lub twierdzenia (Bazaniak, 2009, s. 327). W odniesieniu do niepełnosprawności jest ona postrzegana z jednej strony jako cel różnego rodzaju działań, a jednocześnie jako jeden z ważnych warunków jego osiągnięcia. Zazwyczaj przejawia się ona w promowaniu prawa wszystkich ludzi do równego traktowania, udziału w życiu społecznym, ale także rozwoju osobistego i wysokiej jakości życia (Kazanowski, Żyta, 2020). Połowa ogółu badanej młodzieży (50,5%) deklaruje, iż osoby niepełnosprawne są akceptowane w ich środowisku lokalnym (50,3% wskazań uczniów; 50,6% – studentów), niemal 36% nie wyraża opinii w tym względzie, na-

tomiast 14% dostrzega brak aprobaty wobec osób niepełnosprawnych.

Akceptacja bądź obojętność, stanowią pojęcia określające stosunek do odmienności drugiego człowieka. Podobnym terminem jest określenie tolerancji lub nietolerancji. Dla zrozumienia różnic między pojęciami, należy przyrzeć się definicji pojęcia tolerancja. Zdaniem Wincentego Okonia (1982, s. 112), tolerancja to wyrozumiałość objawiająca się w przyznawaniu innym prawa do posiadania jakichś poglądów oraz do określonego działania, pomimo odmienności własnych poglądów i własnego postępowania. W myśl zasady tolerancji, obowiązkiem moralnym każdej jednostki bądź grupy jest odnosić się pozytywnie do odmiennych upodobań, poglądów i czynów na podstawie uznawania i szanowania uprawnień jednostek do swobodnego propagowania własnych poglądów, upodobań i zachowań zgodnych z nimi. Przeciwnością jest nietolerancja, która skierowana jest przeciwko ludziom, zjawiskom bądź wartościom, które są inne i nam nie odpowiadają. Stosuje się ją, dążąc do zmiany bądź zniszczenia, pomimo istnienia czy też posiadania uprawnień nadanego przez prawa natury, obyczaj czy moralność (Bazaniak, 2009, s. 325). Głęboka eksploracja omawianego zagadnienia skłania do zaakcentowania znaczenia stopniowania nietolerancji. Najłagodniejszą postacią jest dystans wobec osoby, jej cech bądź zachowań, następny w kolejności jest atak werbalny, dalej demonizowanie, represje psychiczne, kolejno gotowość do stosowania represji fizycznych aż do najgroźniejszego przejawu nietolerancji, czyli gotowości eliminowania ludzi, niszczenia wartości kulturowych opierającej się na rygorystycznych zakazach (Pilch, 1998). Pozytywny jest fakt, że w znacznej większości młodzi ludzie dostrzegają przejawy tolerancji wobec osób niepełnosprawnych (43,1%). Jednak warto dostrzec, że wraz z wiekiem maleje ilość aprobowanych przekonań w tym względzie (44,7% deklaracji osób szkół średnich wobec 41,3% odpowiedzi studentów). Aż 36,2% badanych nie potrafi jednoznacznie podjąć decyzji w temacie, a co piąty respondent (20,6%) uważa, że ludzie nie są tolerancyjni wobec osób z niepełnosprawnościami.

Człowiek, będąc istotą społeczną, potrzebuje do życia drugiej osoby. To poprzez interakcje z innymi podmiotami jest on w stanie zaspokoić ważne życiowo potrzeby. Brak możliwości doświadczania bliskości innych oraz doznawania uczuć związanych z przynależnością, uznaniem, bezpieczeństwem czy choćby miłością, wywołuje osamotnienie, które wpływa na odczuwanie poczucia stresu. Osamotnienie społeczne występuje w sytuacjach, gdy jednostka bez powodzenia dąży do nawiązania kontaktów społecznych, w wyniku braku możliwości podjęcia tego rodzaju relacji, co skutkuje poczuciem izolacji i marginalizacji (Wojnarska i Zubrzycka, 2016). Mimo iż na przestrzeni ostatnich lat usunięto wiele przeszkód ułatwiających funkcjonowanie osobom z niepełnosprawnościami, w szczególności barier architektonicznych, prawnych i instytucjo-

Tabela 1. Przekonania młodzieży licealnej i akademickiej na temat funkcjonowania osób niepełnosprawnych w kontekście społecznym – porównanie grup (dane w %)

Stwierdzenia na temat osób niepełnosprawnych	Tak		Raczej tak		Trudno powiedzieć		Raczej nie		Nie	
	M*	S*	M	S	M	S	M	S	M	S
Osoby niepełnosprawne muszą pokonać wiele barier i trudności w codziennym funkcjonowaniu	41,0	47,0	28,6	32,5	24,1	14,3	2,5	4,2	3,7	2,0
Z uwagi na drogie leki i leczenie, osoby niepełnosprawne są zagrożone ubóstwem	23,5	24,2	31,3	33,9	35,4	32,1	5,9	8,5	3,9	1,4
Ludzie są tolerancyjni wobec osób niepełnosprawnych	16,0	10,9	28,7	30,4	36,7	35,5	12,8	17,7	5,8	5,4
Osoby niepełnosprawne są niezaradne życiowo	9,0	3,0	12,4	9,9	47,1	42,5	19,0	29,2	12,4	15,3
Osoby niepełnosprawne wymagają pomocy osób pełnosprawnych	24,0	16,7	29,2	41,7	34,3	32,5	7,8	7,5	4,6	1,6
Osoby niepełnosprawne są akceptowane w środowisku lokalnym	19,9	15,7	30,4	34,9	34,9	36,5	10,9	11,3	3,9	1,6
Niepełnosprawni są izolowani lub się sami izolują	11,0	5,2	18,5	22,2	47,1	47,6	16,8	19,8	6,5	5,2
Niepełnosprawni mają mało znajomych i przyjaciół	9,2	3,6	15,1	12,9	42,0	46,8	20,9	24,6	12,8	12,1

M – młodzież szkolna; S – studenci.

Źródło: opracowanie własne.

nalnych, nadal mogą oni odczuwać trudności w nawiązywaniu czy podtrzymywaniu relacji z osobami trzecimi. Przeszkody uniemożliwiające faktyczną integrację osób niepełnosprawnych dotyczą głównie sfery świadomościowej oraz mentalnej (Ostrowska, 2015). Jak wykazały badania, kwestia izolacji osób niepełnosprawnych wywołała wśród badanych trudność w wyrażeniu jednoznacznych przekonań. Aż 47,3% ankietowanych przekonuje o trudności w jednoznacznym określeniu występowania bądź braku wykluczenia społecznego osób niepełnosprawnych. Co czwarty respondent (28,6%) dostrzega ich izolację, a przeciwnego zdania jest 24,1% ogółu młodzieży.

Ze zjawiskiem izolacji i osamotnienia ściśle związane jest poczucie wsparcia społecznego. Jest ono w pierwszej kolejności udzielane przez członków najbliższej rodziny, a następnie przez osoby zaprzyjaźnione. Na podstawie analiz uzyskanych danych można stwierdzić, że młodzież (44,2%) nie posiada własnej, jednoznacznej opinii, zdania co do tezy sugerującej posiadanie przez niepełnosprawnych niewielkiej liczby znajomych i przyjaciół. Grupa 35% ankietowanych jest przekonana, że osoby z niepełnosprawnościami posiadają wystarczająco dużą sieć bliskich, zaś przeciwnego zdania jest co piąta osoba. Studenci częściej niż młodzież szkolna są zdania, iż teza o małej ilości przyjaciół nie jest prawdziwa. Można przypuszczać, że jest to wynikiem obserwacji sytuacji grupowych, w których uczestniczyły osoby z niepełnosprawnością bądź sami respondenci posiadają wśród swoich najbliższych takich przyjaciół.

Najniższą trafność należy odnotować w przypadku przekonania młodzieży o niezaradności życiowej osób niepełnosprawnych, na co wskazuje

37,4% odpowiedzi przeczących. Wśród tych deklaracji przeważały opinie studentów (44,5% wobec 31,4%). Stosunkowo bardzo liczna grupa osób, stanowiąca niemal połowę respondentów (45%) nie ma zdania w omawianej kwestii, a zaledwie 17,5% ankietowanych tkwi w przeświadczeniu o nieporadności życiowej osób niepełnosprawnych.

Należy podkreślić, iż na podstawie współczynnika korelacji V-Cramera zależność w próbie między analizowanymi zmiennymi a cechami społeczno-demograficznymi, tj. płeć, miejsce zamieszkania oraz poziom edukacji, była niewyraźna.

Poszukując odpowiedzi na pytanie o istniejące różnice między młodzieżą szkolną a studentami zastosowano techniki statystyczne, a ich liczbowy rozkład zaprezentowany został w tabeli 2.

Z danych empirycznych oraz testu istotności różnic t-Studenta dla par niezależnych wynika, że młodzież szkolna i studenci odmiennie oceniają stwierdzenia w zakresie pokonywania barier i trudności ($p=0,004$). Zdecydowanie mniej stereotypowe (czyli bez przemyślenia, spontaniczne) poglądy pod tym względem funkcjonowania osób z niepełnosprawnościami wykazują studenci. Prawdopodobnie z uwagi na wiek, większą wiedzę czy możliwą większą ilość doświadczeń społecznych, potrafią oni dostrzec powagę sytuacji ludzi z niepełnosprawnościami, na podstawie których wysuwają własne sądy i przekonania. Na podkreślenie zasługuje również fakt wystąpienia rozbieżności poglądów obu grup dotycząca tolerancji wobec osób niepełnosprawnych ($p=0,048$) oraz niezaradności życiowej ($p=0,000$). W obu przypadkach wartość średniej wskazuje, iż częściej twierdzenia przeczące zaznaczali studenci niż uczniowie, co oznacza, iż nie zgadzają się oni z tymi dość stereotypowymi

Tabela 2. Przekonania młodzieży licealnej i akademickiej na temat funkcjonowania osób niepełnosprawnych w kontekście społecznym – porównanie (średnie wartości)

Stwierdzenia na temat osób niepełnosprawnych	Młodzież		Studenci		Porównanie	
	M	SD	M	SD	t°	p
Osoby niepełnosprawne muszą pokonać wiele barier i trudności w codziennym funkcjonowaniu	1,99	1,04	1,82	0,97	2,870	0,004
Z uwagi na drogie leki i leczenie, osoby niepełnosprawne są zagrożone ubóstwem	2,36	1,03	2,29	0,97	1,070	0,287
Ludzie są tolerancyjni wobec osób niepełnosprawnych	2,64	1,07	2,76	1,04	-1,980	0,048
Osoby niepełnosprawne są niezaradne życiowo	3,13	1,08	3,44	0,97	-4,880	0,000
Osoby niepełnosprawne wymagają pomocy osób pełnosprawnych	2,40	1,07	2,35	0,90	0,710	0,479
Osoby niepełnosprawne są akceptowane w środowisku lokalnym	2,48	1,05	2,48	0,94	0,050	0,963
Niepełnosprawni są izolowani lub się sami izolują	2,89	1,02	2,98	0,92	-1,420	0,155
Niepełnosprawni mają mało znajomych i przyjaciół	3,13	1,11	3,29	0,96	-2,470	0,014

Źródło: opracowanie własne.

poglądami. Różnica istotna statystycznie dotyczyła również kwestii posiadania małego kręgu znajomych i przyjaciół ($p=0,014$). W tym względzie także studenci, wykazując częstsze przeczące deklaracje, prezentowali poglądy, które z punktu widzenia pedagogicznego, są bardziej pożądane. Z dużym prawdopodobieństwem są one zależne od przebytych doświadczeń. Pozostałe wyodrębnione elementy funkcjonowania społecznego osób niepełnosprawnych w grupie badanej młodzieży nie wykazały odmienności istotnej statystycznie.

PODSUMOWANIE

Proces społecznego poznania daje możliwość selekcjonowania, interpretowania, zapamiętywania oraz wykorzystywania informacji niezbędnych do tworzenia sądów i podejmowania decyzji na temat świata społecznego (zob. Aronson, Wilson i Akert, 1997). Jest to działanie wartościowe poznawczo, a często także efektywne, korzysta bowiem z uproszczeń myślowych, praktycznych reguł zdroworozsądkowych, heurystyk, skutkując oszczędnością poznawczą. W pewnych okolicznościach, jest to jednak problematyczne, gdyż poprzez nietrafną, zdeformowaną bądź zafałszowaną percepcję świata może dojść do kształtowania błędnych opinii na temat osób trzecich, kategoryzowania ich w określone struktury społeczne bądź upowszechniania stereotypów czy uprzedzeń (Wolińska, 2015). Niekorzystny obraz wyrażany bywa szczególnie także w odniesieniu do osób niepełnosprawnych. Społeczny wizerunek człowieka z niepełnosprawnością jawi go jako jednostkę słabą, wycofaną, pełną obaw, kojarzoną bardziej z niepowodzeniem niż z sukcesem, wywołującą raczej litość i chęć niesienia pomocy niż dającą się traktować jako partner samodzielnych inicjatyw (Ostrowska, 1994). Podkreślić jednak należy, iż „wraz z rozwojem społeczeństw widoczna jest ewo-

lucja postaw wobec osób niepełnosprawnych: od ich dyskryminacji, poprzez izolowanie i separowanie, aż do postawy integracji” (Nowak, 2015, s. 67–68).

Zaprezentowane wyniki badań ukazują, iż duża grupa młodzieży szkolnej i akademickiej ma trudność w jednoznacznym określeniu własnych przekonań na temat funkcjonowania osób z niepełnosprawnością. Brak zdecydowania czy też nieposiadanie własnych poglądów może być podyktowane brakiem wiedzy lub brakiem określonych doświadczeń z udziałem osób niepełnosprawnych. Formułując przesłanki uzasadniające otrzymane wyniki badań, nie sposób także pominąć przypuszczenia, iż uwzględnione w badaniach kwestie stały się na tyle mało istotne, że badana młodzież pominęła je w ogólnym sposobie myślenia o zjawiskach międzyludzkich. Tym samym wydaje się, że istnieje płaszczyzna możliwości szerokiego oddziaływania – wychowawców, mediów, osób znaczących dążących ku przekonaniom i postawom społecznie akceptowanym. Można także sądzić, iż poglądy wobec osób z niepełnosprawnością nie są na ogół jednoznaczne, a za Marią Chodkowską i Zdzisławem Kazanowskim (2007) należałoby je rozpatrywać w oparciu o kryterium znaku i wielowymiarowości oraz z uwzględnieniem społecznych interakcji pomiędzy osobami niepełno- i pełnosprawnymi.

Na podstawie przeprowadzonych analiz, podkreślenia zasługują stosunkowo liczne pozytywne poglądy sugerujące, iż ludzie są tolerancyjni wobec osób z niepełnosprawnością i akceptują ich obecność w najbliższym środowisku lokalnym. Ponadto duża grupa respondentów dostrzega zaradność życiową osób niepełnosprawnych i konieczność pokonywania przez nich barier oraz trudności. Wyniki uwzględniające nie tylko pozytywne przekonania młodzieży, ale także pozostałe elementy w trójskładowej koncepcji postaw w odniesieniu do osób niepełnosprawnych potwierdzone są licznymi bada-

niami (zob. Kanar, 2021; Nowak, 2015; Osik-Chudowska, 2010; Wyczesany, 2009).

Wyniki badań pozwoliły na potwierdzenie hipotezy, iż występują różnice przekonań pomiędzy młodzieżą szkolną i akademicką. Mniej stereotypowe, uogólnione, uproszczone przekonania wykazują badani studenci. Wydawać by się mogło, że ujawniana do niedawna daleko posunięta dyskredytacja grupy społecznej osób niepełnosprawnych, ustąpiła miejsca idei uczestnictwa, integracji i włączenia. Jednak należy mieć na uwadze fakt, iż odpowiedzi ankietowanych mają charakter deklaracyjny, a społeczna aprobata może być zakłócona poglądami bardziej poprawnymi politycznie. Stąd inspiracja a zarazem konieczność immanentnej, pogłębionej eksploracji przemian zachodzących na płaszczyźnie mentalności.

Analiza materiału badawczego skłania do podkreślenia kilku praktycznych postulatów. Pierwszy z nich dotyczy konieczności propagowania informacji na tematy związane z niepełnosprawnością już od najmłodszych lat, zaś drugi skierowany jest do samych niepełnosprawnych. Chodzi tu mianowicie o popularyzowanie właściwego stosunku w odniesieniu do osób zdrowych. Otwartość, brak zażenowania i wstydu podczas rozmów o niedoskonałościach, niepełnosprawności czy problemach innej natury mogą pozytywnie wpłynąć na zmianę postrzegania osób z niepełnosprawnością, postawy wobec nich i wzajemne interakcje. Pomimo licznych publikacji naukowych na temat złożoności zagadnienia, w społecznym odbiorze niepełnosprawność w dalszym ciągu okryta jest aurą tajemniczości, szczególnie jeśli chodzi o niepełnosprawność natury psychicznej. Nadal niekiedy dostrzega się odmiennosć cech takich osób, a przez pryzmat niepełnosprawności jako cechy dominującej, dokonuje się oceny jednostek. Lęk przed tym, co inne i nieznanne, skutkuje dystansowaniem się społeczeństwa od osób w widoczny sposób niepełnosprawnych, unikaniem kontaktów z nimi, a to z kolei uniemożliwia przełamanie lęku (Struck-Peregończyk, 2013).

Konkludując, w świetle powyższych konstatacji konieczne wydaje się szerzenie aprobujących przekonań oraz opinii na temat funkcjonowania osób z niepełnosprawnościami w grupie młodzieży szkolnej i akademickiej. Wskazane są zintensyfikowane działania podnoszące poziom wiedzy, np. w postaci kampanii informacyjnych, które uwzględniłyby także elementy o charakterze integrującym, dające możliwość wzajemnego poznania. Istnieje potrzeba prowadzenia wykładów, pogadanek czy happeningów, które zwróciłyby uwagę młodzieży na tematykę osób z niepełnosprawnościami oraz ich rzeczywistych problemów. Niewątpliwie cennym sposobem modyfikującym postrzeganie ludzi młodych jest udział w różnego rodzaju działaniach wolontariackich na rzecz osób potrzebujących, w tym także niepełnosprawnych z różnego rodzaju deficytami. Zadaniem polityki społecznej jest wpływanie na percepcję szerokiego

kręgu społecznego osób z niepełnosprawnościami w taki sposób, aby skutecznie eliminować uprzedzenia. Należy wprowadzać nowe strategie przeciwdziałania wykluczeniu tej grupy osób, wspierać osoby z niepełnosprawnościami, wykorzystując zasoby środowiska lokalnego m.in. poprzez wprowadzanie strategii aktywizacji i empowermentu (zob. Podgórska-Jachnik, 2014, s. 14). Nieskuteczna polityka społeczna wobec osób niepełnosprawnych może mieć negatywne skutki zarówno dla samych niepełnosprawnych, jak i całego społeczeństwa. W przypadku osób niepełnosprawnych rośnie poczucie frustracji, zniechęcenia, wykluczenia i marginalizacji społecznej. Natomiast najważniejszą stratą dla szerszego społeczeństwa jest niewykorzystany potencjał twórczy tkwiący w wielu osobach niepełnosprawnych.

BIBLIOGRAFIA/REFERENCES

- Aronson, E., Wilson, T.D., Akert, R.M., 1997. *Psychologia społeczna. Serce i umysł*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Bakalarczyk, R., 2020. *Wielowymiarowe ubóstwo osób z niepełnosprawnościami i ich bliskich*. Warszawa: WRZOS.
- Bazaniak, J., 2009. *Inność obiektem tolerancji. Kształtowanie postaw tolerancyjnych u dzieci w wieku wczesnoszkolnym w ich środowisku edukacyjnym*. Poznańskie Studia Teologiczne, t. 23, s. 323–357.
- Bernes, C., Mecer, G., 2008. *Niepełnosprawność*. Warszawa: Wyd. Sic!
- Biura Pełnomocnika Rządu ds. Osób Niepełnosprawnych, 2020. *Raport BAEL GUS*.
- Byra, S., Boczkowska, M., Duda, M., 2016. Współczesne konteksty znaczeniowe terminu „niepełnosprawność” – implikacje Międzynarodowej Klasyfikacji Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia (ICF). *Człowiek-niepełnosprawność-społeczeństwo*, nr 4(34), s. 15–31.
- Chodkowska, M., Kazanowski, Z., 2007. *Socjopedagogiczne konteksty postaw nauczycieli wobec edukacji integracyjnej*. Lublin: UMCS.
- Florek-Luszczki, M., Lachowski, S., 2013. Działania instytucjonalne na rzecz osób niepełnosprawnych. *Medycyna Ogólna i Nauki o Zdrowiu*, t. 19, nr 4, s. 480–484.
- Gąciarz, B., 2014a. W kierunku nowego modelu polityki społecznej. W: B. Gąciarz i S. Rudnicki, red. *Polscy (Nie)pełnosprawni: od kompleksowej diagnozy do nowego modelu polityki społecznej*. Kraków: Wyd. AGH, s. 377–391.
- Gąciarz, B., 2014b. *Przemysleć niepełnosprawność na nowo. Od instytucji państwa opiekuńczego do integracji i aktywizacji*. *Studia Socjologiczne*, nr 2(213), s. 15–42.
- Gąciarz, B., Rudnicki, S., Żuchowska-Skiba, D., 2015. *Niepełnosprawność a instytucje: w kierunku inteligentnej polityki społecznej*. Kraków: Wyd. AGH, s. 7–14.
- Giełda, M., Raszewska-Skatecka, R., red. 2015. *Prawno-administracyjne aspekty sytuacji osób niepełnosprawnych w Polsce*. Wrocław: E-Wydawnictwo. Pracownicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Hammersley, M., Atkinson, P., 2000. *Metody badań terenowych*. Poznań: Wyd. Zysk i S-ka.
- Kanar, M., 2021. Postawy studentów wobec osób z niepełnosprawnością ruchową oraz osób z niepełnosprawnością intelektualną. *Ogrody Nauk i Sztuk*, nr 2021, s.127–138.
- Kazanowski, Z., Żyta, A., 2020. Akceptacja osób z niepełnosprawnością a doświadczenia integracyjne w szkole. *Forum Pedagogiczne*, nr 10 (2), s. 121–133.
- Lister, R., 2007. *Bieda*. Warszawa: Wyd. Sic!
- Marody, M., 1976. *Sens teoretyczny a sens empiryczny pojęcia postawy. Analiza metodologiczna zasad doboru wskaźników w badaniach nad postawami*. Warszawa: PWN.

- Mrugalska, K., 2002. Realizacja praw człowieka jako warunek wyrównania szans osób z niepełnosprawnością intelektualną w Polsce. W: *Prawa osób niepełnosprawnych – teoria, praktyka, niezbędne działania*. Warszawa: Biuro RPO.
- Narodowy Spis Powszechny, 2011. Warszawa: GUS.
- Nowak, K., 2015. Postawy młodzieży wobec osób niepełnosprawnych ruchowo. *Annales*, vol. XXVIII, 1, s. 67–81.
- Okoń, W., 1982. *Podstawy wykształcenia ogólnego*, Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Ostrowska A., 1994. *Niepełnosprawni w społeczeństwie*. Warszawa: Wyd. IFiS PAN.
- Osik-Chudowolska, D., 2010. Ustosunkowanie uczniów gimnazjum do niepełnosprawnych kolegów – w poszukiwaniu konsekwencji stereotypowego myślenia. W: M. Chodkowska, S. Byra, Z. Kazanowski, D. Osik-Chudowolska, M. Parchomiuk, B. Szabala, *Stereotypy niepełnosprawności. Między wykluczeniem a integracją*. Lublin: Wyd. UMCS.
- Ostrowska, A., 2015. *Niepełnosprawni w społeczeństwie 1993–2013*. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN.
- Piątek, K., 2015. Szanse i zagrożenia w funkcjonowaniu kobiet z niepełnosprawnością. Studium socjologiczne. W: B. Gąciarz, S. Rudnicki, D. Żuchowska-Skiba, *Polscy (nie)pełnosprawni. Pomiędzy deklaracjami a realiami*. Kraków: Wyd. AGH.
- Pilch, T., 1998. Tolerancja – wartość społeczna i cnota indywidualna. W: J. Kłoczkowski, S. Łukasiewicz, red. *Tożsamość, odmienność, tolerancja a kultura pokoju*. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej.
- Podgórska-Jachnik, D., 2014. *Praca socjalna z osobami z niepełnosprawnością i ich rodzinami*. Warszawa: CRZL.
- Smuk, M., 2018. Przekonania hamulcem innowacyjnego myślenia. *Neofilolog*, nr 50 (1), s. 29–43.
- Struck-Peregończyk, M., 2013. Wizerunek osób niepełnosprawnych w środkach masowego przekazu – zarys zjawiska. *Komunikacja Społeczna*, nr 4(8), s. 22–31.
- Szarfenberg, R., 2020. Poverty watch 2020. *Monitoring ubóstwa finansowego i polityki społecznej przeciw ubóstwu w Polsce w 2019 i pierwszej połowie 2020 r.* Warszawa: WRZOS.
- Szewczuk, W., red. 1979. *Słownik psychologiczny*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Wojnarska, A., Zubrzycka, R., 2016. Poczucie osamotnienia osób niepełnosprawnych intelektualnie. *Niepełnosprawność. Dyskursy pedagogiki specjalnej*, nr 24, s. 183–199.
- Wolińska, J., 2015. Percepcja społeczna, stereotyp niepełnosprawności – perspektywa aktora i obserwatora. *Annales*, sectio J, vol. XXVIII, 1, s. 45–66.
- Wyczesany, J., 2009. Postawy młodzieży gimnazjalnej wobec osób niepełnosprawnych – analiza porównawcza. W: Z. Gajdzica, red. *Problem edukacji i socjalizacji osób niepełnosprawnych*, t. 11: *Człowiek z niepełnosprawnością w przestrzeni społecznej*. Kraków: Impuls.